

איתי וייס

הדיאלקטיקה במשנת הגרייך

שורשיה, תכניה ויתרונותיה

פתיחה

הרעיון של הרב יוסף דב סולוביצ'יק זצ"ל אודות מקומו של המתח הדתי בחייו של היהודי המאמין (להלן אשתמש בשפתו של הרב – דיאלקטיקה) יונק משורשים רבים, ונותן מענה לאתגרים רבים שהרב התמודד אתם, בין היתר כמנהיג קהילה, כפילוסוף וכלמדן.

במאמר זה אעמוד על הרעיון אודות הדיאלקטיקה במשנתו של הרב ועל מספר יישומים שלה. אפתח בתיאור הבעיה שעימה התמודד הרב כמנהיג קהילה ובפיתרון המחשבתי שהוא הציע לה, ומתוך כך אעמוד על הרעיון הדיאלקטי. אחר כך, אעמוד על שני האתגרים הנוספים שהרעיון הדיאלקטי יכול להיענות להם.

הרב כמנהיג קהילה

הדתיות הפרגמטית

הרב עמד בראש הקהילה האורתודוקסית-מודרנית בארצות הברית, וסלד סלידה עמוקה מהפרגמטיות הדתית שלה. פרגמטיזם זה מתאפיין בעיקר בתועלתנות דתית, כפי שמנסח זאת הרב:

כל מה שהיא נותנת לא-להים, היא מצפה לקבל חזרה בתוספת ריבית ניכרת. האדם הדתי האנוכי איננו יכול להקריב דבר לא-להים, כיוון שאין הוא מסוגל לחלוק דבר כלשהו עם אחרים - אפילו לא עם בוראו. כל שהוא מגיש אל המזבח הוא השקעת-הון יותר מאשר מנחת קורבן. (מן הסערה עמ' 157)

כלומר, גישה דתית זו מתנהלת כלפי חוץ בצורה לגיטימית מבחינה דתית: היא לוקחת חלק במעשים הדתיים, מקיימת מצוות ואף

מתפללת, אך היא עושה את כל אלו מתוך רצון לקבל תמורה לכך. מהי התמורה לה זוכה האדם הדתי? ובכן, הרב עצמו מתייחס לטיעונים פופולריים בימיו:

שמירת המצוות טובה לעיכול המזון, לשינה מתוקה, לשלום המשפחה ולעמדה חברתית. (דברי השקפה, עמ' 254)

להמחשה, טיעון מקביל שנפוץ בימינו, הוא ששמירת שבת טובה ללכידות המשפחתית, מכיוון שכלל בני הבית סועדים יחדיו ללא נוכחות מכשירים סלולריים. טיעונים אחרים מדברים על יתרונות דיני הרחקות בליבוי התשוקה הזוגית, היתרונות הבריאותיים הגלומים בדיני מאכלות אסורות, ועוד. במבט מלמעלה, מדובר בהשקפה שלמה על החוויה הדתית, הרואה בחוויה זו חוויה נינוחה ונעימה:

השקפה פופולרית זו אומרת, כי החוויה הדתית נוחה ומתוקנת, רכה וענוגה; [...] האדם "הבא מן השדה עיף" - מן שדה מערכות החיים ומלחמתם, מן הרשות החילונית המלאה וספוגה ספקות וחששות, הכחשות והזמות, התנגשות והאבקות - מתרפק על הדת כתינוק על אמו ומוצא בחיקה "מקלט ראשו, קן תפילותיו הנידחות", נוחם על כל אכזבותיו ויסוריו. (איש ההלכה, הערה 4, עמ' 12-14)

הרב מזהה את הדתיות הפרגמטית כחלק מתהליך מודרני רחב יותר של העצמת האדם ויכולותיו. העצמה זו באה לידי ביטוי בכלל מישורי החיים ובמשימות שהאדם המודרני נוטל על עצמו: האדם הקוגניטיבי (המדען) מאמין שביכולתו להבין את העולם והכוחות הפועלים בו בצורה מוחלטת, האדם האתי (המחוקק) מאמין ביכולתו לייצר מערכת חוקים מוסרית ומוחלטת, האדם האסתטי (הנהנתן) מאמין ביכולתו לחוות הנאה שאין לה גבול, האדם הכלכלי-יוצר מאמין ביכולתו לצבור נכסים עד אין קץ, לפתח את העולם ואף לנצח את המוות, ואף האדם הדתי מאמין ביכולתו להגיע לפסגת הר ה'.

הבעיות בגישה הפרגמטית

מדוע גישה זו בעייתית?

הבעיה המרכזית היא הוצאת הקב"ה מתמונת העולם של הפרגמטיסט הדתי. כשהאדם מקיים מצוות מתוך תפישה של השקעת הון

ותועלתנות, גישתו לעולם הדתי היא אנתרופוצנטרית, והקב"ה נעדר ממנה.¹

בנוסף לכך, מעיון בכתביו של הרב ניתן לעמוד על מספר בעיות משנה הנובעות מבעיה מרכזית זו:

א. כשל טכני: הקביעה שהחוויה הדתית היא נוחה איננה נכונה תמיד. דינים כמו ממזר מאפשרים לנו לעמוד על המתח והקושי שבקיום המצוות.²

ב. שטחיות: החוויה הדתית הפרגמטית היא נטולת עומק. "הזאת נעמי? הזוהי הדרך להסברת השקפת היהדות על-ידי תיאורים שטחיים ונמלצים של כמה טקסים רגשיים?!" (דברי השקפה, עמ' 78).

ג. הגדרת האמונה: לפי הרב, המושג הבסיסי הקשור באמונה הוא מחויבות. מחויבות מנוגדת בעצם טיבה לפרגמטיות הדתית (איש האמונה 57-59).

ד. התקדמות הדורות: הדור הצעיר שהרב נחשף אליו ברבות השנים לישבתו בארה"ב הוא משכיל יותר, ומחפש דתיות עמוקה יותר. "ככל שהאנשים הממוצעים בחברתנו המודרנית עולים יותר ויותר בגרם המעלות של דעת ואינטליגנציה כללית, לא נוכל להחזיר בהם השקפה יהדותית, אם זו תישען בעיקר על סנטימנטים ומעשי טקסים".³

ה. הניתוק מהחברה – הוצאת הקב"ה מהמשוואה והעצמה של האדם משפיעה בסופו של דבר על יכולתו של האדם לתת מקום ל'אחר', היא אשר יהא. כך, האדם האנתרופוצנטרי מתקשה לייצר קשרים בין-אישיים עמוקים.⁴

¹ איש האמונה עמ' 58, מן הסערה (ידיעות ספרים) עמ' 155, ובקשתם משם עמ' 139.

² "זה סיני".

³ דברי הגות והערכה עמ' 99-100. עיינו גם בדברי השקפה עמ' 78-79.

⁴ דברי הגות והערכה עמ' 256, זמן חירותנו עמ' 27-31; איש האמונה עמ' 21-29.

הפיתרון

השלב הראשון: חשיפת משבר העומק האנושי

את הפיתרון לבעיה של הפרגמטיזם הדתי מוצא הרב בתפקידו כמחנך:

ניתן לרכך כל לב, קשוח וחסר רגישות ככל שיהיה; ניתן לרפא כל נפש, ותהיה מחלתה קשה ככל שתהיה; ניתן לגעת בלבו של כל ספקן או אדם אגנוסטי, אם ידע המחנך כיצד לגעת בנקודת התורפה של הנפש - אותה כמיהה מעורפלת קמעה, חווייתו של קהלת כי הכול הבל, **תחושת הריקנות הפנימית**. ניתן לחדור מבעד לכל קליפה אנושית עבה המגנה על רגשותיו העדינים של האדם מפני פגיעה. (עמודו של עולם, עמ' 97)

כפי שניתן לראות, ביכולתו של המחנך להראות את הדרך לגאולת המתחנך, בעזרת לחיצה על נקודת התורפה של כל אדם, "תחושת הריקנות הפנימית". תפישת העולם הפרגמטית, שמעתיקה את מקומו של הקב"ה לקרן זוית, גורמת לריקון החיים ממשמעות.

אכן, במספר מקומות בכתביו משקיע הרב מאמץ בחשיפת אותה ריקנות פנימית, המהווה 'כישלון' בלתי נמנע בחייו של האדם. בחיבור **ובקשתם משם**⁵, מדגיש הרב את חוסר היכולת של המדע לחדור אל העולם האייכותי⁶, זה שיש בו צבעים וריחות וממשות שלא ניתנת לתרגום מתמטי. **בובקשתם משם**⁶ הרב טוען שהניסיון המודרני לייצר מערכת מוסרית המנותקת מציווי א-להי מובילה בהכרח לאנרכיה, והשוואה תוכיח.⁷ **באדם וביתו** נושא זה בא לידי ביטוי בביאורו של הרב לעונשו של האדם הראשון, בתיאור חוסר ההלימה בין המאמץ של העשייה האנושית לבין התוצאה של "קוץ וְדָרְדָר תִּצְמִיחַ לָךְ" (בראשית ג', יח).⁸ כך, **בעבודה שבלב**, מנתח הרב את חוויית השעמום של האדם המודרני ששאיפתו לאסתטיקה אינה באה על סיפוקה:

⁵ ראו למשל עמ' 125-134.

⁶ ובקשתם משם עמ' 161-163.

⁷ ובקשתם משם עמ' 161-163.

⁸ אדם וביתו (ידיעות ספרים) עמ' 49-50.

האדם הוא משועמם. מאות מיליוני דולרים מוצאים כדי לבדר אותו ולשעשעו. [...] מקור דאגתו העיקרי הוא הקיום עצמו. הוא איננו מרוצה ממה שהוא עושה, מעבודתו, ממקצועו או ממלאכתו. **שנאה עליו השגרה** של קימה בשעה 7, הנסיעה ברכבת היוצאת לדרכה בשעה 7:45, ההגעה למשרד, שבו הוא נפגש עם אותם אנשים ודן באותם עניינים. [...] הוא שקוע בחיפוש בלתי פוסק אחרי חוויות וגירויים חדשים. אך **כל הניסיונות האלו לשבור את השגרה החדגונית ולהחדיר שינוי אל תוך קיום שהוא מחזורי בטיבו הם, כמובן, חסרי כל תועלת**, שכן אין לך דבר בבריאה היכול להציע לאדם משהו חדש, מרתק ומלהיב. עד מהרה הוא מגלה כי מה שהוא מצפה לו איננו כלל בנמצא, והריוהו שב אל ביתו, חזרה אל חובותיו ואל סביבתו משכבר הימים. הוא רודף אחרי חיזיון שווא המתרחק ממנו עוד ועוד ככל שהוא מתקרב אליו. (עבודה שבלב, עמ' 53-55)

השלב השני: מגורל לייעוד⁹

לאחר שהמחנך הצליח לסדוק את הפרגמטיזם, והמתחנך הכיר ב'משבר העומק' של הקיום האנושי, על המחנך להראות את הדרך לשלב הבא, וכאן נכנס הרעיון של הרב בדבר הגורל והייעוד. לאנשים רבים יש נטייה לעסוק ברעיון יסודי זה דרך פריזמה צרה של בעיית הרוע בעולם, אך מקומו של הרעיון בדבר הגורל והייעוד מרכזי הרבה יותר במשנתו של הרב.

ברירת המחדל עבור האדם היא לחיות בצורה של מה שמכנה הרב 'גורל': הוא מתהלך כאובייקט, דברים מתרחשים מסביבו, משפיעים עליו, והוא פסיבי ולכל היותר מגיב למאורעות החולפים. מכאובי העולם ניחיתים עליו, והוא חסר אונים בפניהם. אין לו אוטונומיה על חייו, והוא נטול חירות. חיים של 'ייעוד' לעומתם, הם חיים שבהם נסיבות הגורל שמקיפות את האדם אינן מונעות ממנו את חירותו. הוא

⁹ פרק זה מבוסס על קול דודי דופק, איש האמונה עמ' 65-70 (מהדורת מוסד הרב קוק; וכן בהמשך).

בוחר כיצד להגיב למצב העניינים שאליו נקלע, והוא בוחר לגזור משמעויות ולפעול מתוך חירות פנימית אל מול הגורל.¹⁰

'משבר העומק' שחשף הרב בפני האדם, הוא גורלו: חוסר ההצלחה לא יכול להפוך להצלחה. אך אפשר להמיר אותו לחוסר הצלחה מסוג אחר, חוסר הצלחה של ייעוד. הכיצד?

תשובתו של הרב היא שהדרך של האדם להפוך את חוסר ההצלחה ה'גורלי' לחוסר הצלחה 'ייעודי' היא לא לחכות שמשימתו תיכשל, אלא להנחיל לרצונותיו מעין 'תבוסה עצמית' – מראש:

לא תבוסה שבאה לו מידי משהו אחר, לא תבוסה מידי חבר, לא תבוסה מידי כוח חיצוני כלשהו, שכן אין כל גבורה בתבוסה שכזו; אדרבא, תבוסה שכזו מפגינה מורך לב וחולשה. ההלכה רוצה שהאדם יביא מפלה על עצמו, יביס את עצמו [...] אזי, כך אני מאמין, כשהוא יעמוד מול הרוע והמצוקה, וכשימצא את עצמו במשבר, יעלה בידו לשאת את בעייתו בכבוד.

(מן הסערה, עמ' 100-101)

נסביר. לפתחו של אדם שגילה שלא יצליח לעמוד במשימתו ישנן שתי אפשרויות: הראשונה היא 'ללחוץ על הגז חזק יותר', לא לשנות את התפישה שלו לגבי העולם אלא להמשיך לנסות להצליח במשימה, במחשבה שהמשך ההתקדמות הליניארית של העולם תאפשר למין האנושי להגשים יום אחד את משימתו. בעיני הרב, תשובה זו עומדת בבסיס התפישות האוטופיסטיות והחילוניות של העולם, ומשקפת קיום 'גורלי', מכיוון שתפישה זו לא רואה משמעות בחוויית הכישלון שהאדם חווה.

האפשרות השנייה המונחת לפתחו של האדם היא להעניק משמעות דתית לכישלון, ולא לראות בו כשל טכני בלבד. עליו לקבל על עצמו בהכנעה את חוסר ההצלחה במשימתו.

ה'נפקא מינה' בין התגובות השונות תהיה נכונות האדם להביא על עצמו את ה'תבוסה' ולא לחכות לה. מהי אותה הבסה עצמית? מהו המחיר שהאדם נדרש לשלם? תלוי בסוג האדם ובמשימה שנטל על עצמו. על

¹⁰ תיאור זה מבוסס על קול דודי דופק, איש האמונה עמ' 65-70.

המדען להכיר בכך שהוא אינו מסוגל להבין את הרובד ה'איכותי' והמוחשי של היקום, כמו הצבע, החום והקול. על המחוקק להכיר בכך שהוא איננו מסוגל לייצר מערכת חוקים מוסרית מוחלטת, וכמו האסתטיקן והאדם היוצר, עליו לקבל על עצמו את המגבלות שההלכה מטילה עליו. על האדם הדתי להכיר במרחק האינסופי שלו מן הא-ל הנשגב והטרנסצנדנטי, ומתוך עמדה של ענווה, להימנע מקנאות דתית שרק אדם שמתיימר לעמוד בסוד קדושים יכול לאחוז בה.

לכן, הבחירה התודעתית באפשרות השנייה ונכונות האדם להביא את התבוסה על עצמו משקפות את הפיכת הגורל לייעוד והענקת משמעות דתית לכישלון ה'נייטרלי' מבחינה ערכית. דבר זה מאפשר את המעבר לשלב הבא.

השלב השלישי: תנועת 'רצוא' מחודשת

בשלב הבא נדרש האדם לחתור מחדש לקראת הצלחה במשימתו, ולפעול מתוך אמון בכוחותיו ויכולותיו. עם זאת, לאחר שעבר את השלבים הקודמים, אין לאדם אשליות בדבר יכולתו להשלים את המשימה, ולכן המוטיבציה לחתירה המחודשת איננה נובעת משיגעון גדלות או אשליה שההצלחה בוא תבוא. בשלב זה מתברר לאדם שהקב"ה לא רק מצווה, אלא גם בורא. ומתוך ההבנה שהקב"ה ברא את האדם עם תכונת האופי של הרצון לכבוש ולהשיג, לבצע משימות ולנחול הצלחות, מתברר הערך הדתי שבניסיון לממש אותן. למשל, אם נעשה שימוש במושגים של הדיאלקטיקה של האדם היוצר, האדם ממשיך להיענות לדחף שלו ליצור ולפעול בעולם, אך הוא עושה זאת בעקבות מתן הלגיטימציה הא-להי שניתן לטבעו של אדם הראשון: "וְכַבֵּשְׁהָ" (בראשית א', כח).

כך מנסח הרב את ההבנה שהקב"ה חפץ באדם וביצירתיותו:

שיא השלימות המוסרית והדתית, שהיהדות שואפת להגיע אליו,

הוא האדם בתור יוצר.

הקב"ה כשברא את עולמו, הניח מקום ליצור ידיו - האדם -

להשתתף ביצירתו. כאילו פגם הבורא את ההוויה כדי שבשר ודם

ימלא את פגמותיה וישכללה. הא-להים מסר את מסתורין של

הבריאה - ספר היצירה - לאדם, לא רק לשם עיון בלבד, אלא לשם המשכת מעשה היצירה.
(איש ההלכה, עמ' 83)

לכן, כל עוד האדם מסוגל להקריב ולסגת, ולשמר בתודעתו את הקב"ה, אף לעשייתו בעולם, בכל מישור ממישורי החיים, ישנו ערך דתי.

על הדיאלקטיקה

סיכום ביניים: מהי דיאלקטיקה?

אסכם בצורה סכמתית את התהליך אותו מתאר הרב, בעזרת שימוש במושגים 'רצוא' ו'שוב':

- א. שלב ה'רצוא' – האדם מקבל על עצמו משימה, וחותר בכל כוחו להשלמתה מתוך שכרון גדלות.
- ב. שלב המודעות למגבלות ה'רצוא' – האדם מכיר בכך שבהכרח לא יצליח לעמוד במשימתו.
- ג. שלב ה'שוב' – האדם מקבל על עצמו את הכישלון, מייחס אותו לא-להים, ובמקום לחכות שהכישלון יקרה מאליו, האדם מביא אותו על עצמו.
- ד. שלב חידוש ה'רצוא' – האדם חוזר לנסות להצליח במשימתו, אך לא מתוך שיגעון גדלות אלא מתוך תודעה דתית של קיום צו ה'.

תוצרי התהליך הדיאלקטי

כיצד תהליך זה פותר את הבעיה של הדתיות הפרגמטית? להבנתי, במקביל לשני השלבים האחרונים בדיאלקטיקה, השלבים ה'דתיים', התהליך מייצר שני תוצרים משמעותיים מאוד:

- א. הנוכחות הא-להית: השלב השלישי של הנסיגה האנושית משקף בחירה להנכיח את הקב"ה בחייו של האדם. בצורה זו מושגים כמו התחייבות, מתת, ויתור, נסיגה ומחירים, הופכים את המצוקה הקיומית למפגש עם הקב"ה.
- ב. משמעות דתית מחודשת לחיים: השלב הרביעי, של תנועת ה'רצוא' המחודשת, צובע את המשימות האנושיות השונות בצבעים דתיים,

ומעניק משמעות מחודשת למשימות אלו. משמעות זו מנותקת משאלת יכולתו של האדם להגשימן במלואן, ומעבירה את המיקוד ל'מעשה' של הפעולה האנושית, ולא לתוצאה שלה.

התוצר הראשון מאפשר לדתי המעשי לעבור תהליך, שיאפשר לא-להים לעמוד במרכז עולמו ובכך להעלים את האגוצנטריות שבהשקפת עולמו. התוצר השני מאפשר לו למצוא שמחה וחיוניות מחודשות בעולם. שמחה וחיוניות עמוקות יותר ומחוברות יותר לקב"ה. כך למשל כותב הרב על סוף התהליך הדיאלקטי:

האם אין האדם מתעלה על-ידי הנחת תפילין? האם אין הוא מרגיש בהתעלותו ואין הוא מתענג עליה? האם אין האדם מרגיש מתוך אושר את נשמתו היתירה בשבת? האם אינו נהנה מן השלוח בשבתות ומן הגיל בימים טובים? האם אין שמירת המצוות מהווה חוויה הממתיקה את המרירות שבחיי האדם, מטהרת וגואלת אותו מיגונו, מבדידותו ומאבלו? אדרבה, ככל שאופי החוקיות "נטולת" טעם ונימוק בולט יותר, כן גדלה החוויה המרנינה לבבות. (ובקשתם משם עמ' 222)

שלא כמו בציטוטים שהובאו לעיל, כאן אין לרב שמץ ביקורת על ההבנה שהחיים הדתיים הם "חוויה הממתיקה את המרירות שבחיי האדם", מכיוון שבסופו של התהליך הדיאלקטי, האדם זוכה למתיקות מחודשת: אך זוהי מתיקות עמוקה, אל נוכח פני השכינה.

החוויה הדיאלקטית לסוגיה

לסיום חלק זה, חשוב להדגיש שהתבנית של התהליך הדיאלקטי נכונה, לדעת הרב, בכל היבטי החיים ולכל הטיפוסים: הטיפוס הקוגניטיבי (המדען), האתי (המחוקק), האסתטי (הנהנתן), היצירתית-כלכלי (האדם היוצר) והדתי. כל אחד מהם נוטל על עצמו משימה, כל אחד מהם שיכור ושחצן בעידן המודרני, כל אחד מהם יכול לחשוף את הכישלון ההכרחי במשימתו, להביא על עצמו תבוסה, ולחזור למשימתו מתוך מודעות ומשמעות דתית:

כל ההשקפה התרבותית של האדם המודרני מלאה סתירות וניגודים היא. נתקלת היא ביסודות בלתי-שכליים שאינם נתפסים להכרה:

המדע המתימטי-פיסיקלי נתקל בממשיות איכותית חיה; המיטפיסיקה - בעצם סומא ואטום, בטבעיות מיכאנית; המוסר - בחטא ועוול; האמנות - במיאוס ומוקצה, וכן כל כיוצא בהן. כובד הבלתי-שכליות והבלתי-עקביות שבמציאות הנתפסת מעיק על תפיסת העולם התרבותית. על אף כל הישגי האדם הטכנולוגיים ועל אף כיבוש החומר במידה ידועה, החידה הנצחית מבצבצת ועולה מכל תחומי ישות-הבראשית.¹¹ (ובקשתם משם עמ' 221)

היבטים נוספים

הרב כפילוסוף

יתרון נוסף של גישתו הדיאלקטית של הרב יכול להיקשר לאמביוולנטיות הפילוסופית בפניה ניצב הרב. האקלים הפילוסופי שבו פעל הרב הוא אקלים אקזיסטנציאליסטי, שבו העולם קיבל את מסקנתו של קאנט בדבר מוגבלותה של ההכרה האנושית לעמוד על טיבו האובייקטיבי של דבר הנמצא מחוץ לאדם. בעולם שכזה האמונה היא סובייקטיבית וחוויתית. כך למשל כותב קירקגור:

ראשית חייב אדם ללמוד להכיר את עצמו לפני שהוא מכיר משהו אחר [...] מה שנחוץ לי באמת הוא להשיג בהירות אודות מה עלי לעשות [...]. הדבר המכריע הוא להבין את ייעודי, לראות מה באמת הא-ל רוצה שאעשה, זו שאלה של **מציאת אמת שהיא אמת בשבילי**, מציאת האידיאה שלמענה אוכל לחיות ולמות.¹²

ואכן, גם לדעת הרב, אמונתנו היא בבסיסה חוויה ותו לא:

ברם, תפיסה זו [שהפקיעה את יכולתו של האדם להוכיח את מציאות הא-להים; א"ו] באה לעקור ומצאה את עצמה נוטעת; באה להכחיש ומצאה את עצמה מאמינה. כפרה היא ביכולת האדם להסיק בעקיפין על ידי הוכחות, בנות כוח שני של ההיגיון, מן הסופיות על האל-סופיות, מן הזמניות על הנצח ומן הממשיות על

¹¹ להרחבה עיינו במאמרים הבאים: צירוף (בתוך דברי הגות והערכה) ומשבר הסופיות האנושיות (בתוך מן הסערה).

¹² קירקגור, קטעי יומן, מובא בספר המסע מאת אבי שגיא, עמ' 7.

הטרנסצנדנטיות. אבל במקום למחות את כל המופתים מספרה, קיימה וקיבלה אותם **כחוויות בלתי-אמצעיות** שאינן מיוסדות על פעולות ההיקש ההגיוני, כי אם מתבטאות בגילוי והארה פתאומיים. [...] אין התודעה הדתית חותכת מופתים, אין היא מקישה ולא מסיקה. "מרגישה" היא וחייה את הא-לוה בתוך תוכה של התודעה האונטולוגית. (ובקשתם משם עמ' 221)

האדם כבר לא יכול להוכיח את קיומו של הא-להים, אך הוא יכול לחוש אותו. אמירה זו משקפת לכאורה קבלה נחרצת של האקזיסטנציאליזם המודרני והכנסתו תחת כנפי השכינה. ובאופן עמוק יותר, זוהי נתינת אמון באדם ובתחושותיו הסובייקטיביות.

אמנם, גישה שכזו היא בעייתית מאוד, והרב עומד על כך שהיא סובייקטיבית ואישית:

מנין לפילוסופים אלו הביטחון שתוך כדי חקירתם את הסובייקטיביות הדתית המודרנית הם אינם טועים ותועים? קולומבוס הקדום, המפליג בים לא נודע, טעה לחשוב את יבשת אמריקה להודו. הליברלים של ימינו טועים ושוקעים, במקום אל סובייקטיביות דתית, לתוך "מימד" סובייקטיבי אחר - המוסרי או האסתטי. במרחב הסובייקטיבי אין גבולות, והסגות גבול האתיקה והאסתטיקה קורות בהסח הדעת. [...] המחפש סובייקטיביות קמאית ימצא זרם ארעי, לא דתי ואף לא ארצי, אלא, בדומה לעצם האריסטוטלי, כאוטי וחסר-סדר. באין מצפן אובייקטיבי, נמל היעד שוב אינו בטוח. (התודעה ההלכתית עמ' 54)

מצד שני, הרב סבור שגם חכמי ימי הביניים, שגישתם הייתה הפוכה מזו האקזיסטנציאלית, ואשר חיפשו את יסודותיה הסטאטיים והמוחלטים של הדתיות, לא הצליחו במלאכתם: ראשית, משום שמהבחינה הטכנית, עבודתם הושפעה מאוד מהפילוסופיה הערבית-יוונית ולא היתה אותנטית. שנית, משום שמבחינה מהותית, הרב סבור כהגל, שהפילוסופיה "זהה עם פעילות ותהליכים דינמיים ורציפים" (שם) ולא ניתן באמת לעמוד על התוכן הדתי הקבוע והנצחי, כיוון שזה אינו בנמצא. אם כן, מצד אחד אין בנמצא תוכן דתי קבוע, והניסיונות להגיע

אליו עלו בתוהו. ומצד שני, החוויה הדתית הסובייקטיבית היא נטולת עוגן ויציבות. כיצד ניתן לפתור את המתח?

את הפיתרון למתח בין הסובייקטיביות הדתית לבין האובייקטיביות מייצרת הסדר ומעניקת הביטחון, מוצא הרב בקיום ההלכתי, שבו המעשה הוא אובייקטיבי, אוניברסלי ועל-זמני, ואילו התודעה סובייקטיבית, אישית ומשתנה:

לצורך כך ישנו רק מקור אחד ממנו יכולה להופיע פילוסופיה יהודית; המימד האובייקטיבי - ההלכה. בבואנו מתוך ההלכה והיצירות האובייקטיביות האחרות אל זרם הסובייקטיביות חסר הגבולות, אפשר ונוכל לחדור אל התשתית הבסיסית של תודעתנו הדתית. אפשר גם שיתפתחו נטיות ובחינות תודעתיות של השקפת עולמנו ובהדרגה נבין את המסתורין שבמעשה ההלכתי הדתי. בעיות של חירות, סיבתיות, יחסי א-להים-אדם, בריאה ואפסות יוארו ע"י העקרונות ההלכתיים. (התודעה ההלכתית עמ' 61)

כך, המעשה ההלכתי והתודעה המתלווה למעשה ההלכתי מהוות את הפיתרון הפילוסופי למתח בין האקזיסטנציאליזם הדתי לאובייקטיביות הדתית.¹³ התודעה הדתית היא אישית, אך המעשה ההלכתי שמבטא אותה הוא חיצוני לאדם. נשים לב שזוהי בדיוק הדיאלקטיקה של הרב, המעניקה מקום לאדם ומעצימה אותו מחד, ומאידיך דורשת ממנו לסגת ולהקריב, ולהותיר מקום ל'אחר' ולציווי החיצוני.

הרב כלמדן

הרב כותב בסוף איש ההלכה שחיבור זה נכתב: "לכבוד ההלכה ואישיה, שהותקפו לעתים תכופות ע"י אלה שלא חדרו לתוך מהותם ולא עמדו על טיבם".¹⁴ ובחיבור ובקשתם משם כותב הרב כנגד "מנדינו" (עמ' 205) הטוענים שאין יצירתיות בעולם ההלכה. באופן רחב יותר ניתן לומר שהרב, שהגיע מעולם הלמדנות הליטאי, הרגיש צורך לדברר את

¹³ להרחבה על גישתו של הגר"ד למתח בין המעשה לחוויה הדתיים, ראו מאמרי על טעמי המצוות בעת המודרנית - בין למדנות לקיומיות, ד"קשר גיליון 1676.

¹⁴ איש ההלכה עמ' 113.

חשיבות הלמדנות והאנליזה הישיבתית, ולהגן בכך על עולם בית המדרש.

לאור הניתוח שהקדמנו, נראה כעת מדוע הדיאלקטיקה מהווה את הבסיס הטוב ביותר ללמדנות הישיבתית.

הצו ההלכתי כפוי על האדם, שכן הוא ניתן מסיני, על ידי ה'לוגוס' של סיני. הוא אינו משתנה ואינו תלוי ברצונו של האדם. מצב זה מעמיד את הקיום ההלכתי תחת שבט הביקורת, בשתי צורות:

א. שלא כמו שאר מישורי הקיום, בהם האדם חי בתודעה דיאלקטית של 'רצוא ושוב', דווקא במישור ההלכתי-אתי עלול האדם לחוש שהוא מבצע תנועת 'שוב' בלבד, שכולו כפוף וכנוע בפני הצו ההלכתי.

ב. מצב זה גם פותח פתח לטיעונים על כך שההלכה מאובנת, או שהצו ההלכתי הוא לא מוסרי מכיוון שהוא הטרונומי.¹⁵

בנקודה זו בדיוק מופיעה הלמדנות הישיבתית ומשנה לחלוטין את התמונה:

בשעה שאיש הדת מקבל את הנורמה בעל כרחו, כאילו כפאו שד - איש ההלכה אינו מרגיש בתודעת הכפיה וההכרח המלווים את הנורמה, אלא נדמה לו, כאילו מצא את הנורמה בנשמתו ובנפשו, וכאילו היא לא רק מצוה, שהוטלה עליו, אלא חוק אכזיסטנציאלי של הווייתו [...] אין כאן אדם הבוועט בכבלי מוסריות ושלטון הנורמה ומקבלם בעל כרחו, אבל יש כאן התמזגות החובה עם התודעה העצמית, התלכדות הנורמה עם האדם ואיחוד הציווי עם מצפוני ורצונו. [...] כשאיש ההלכה בא אל העולם הריאלי, כבר יצר דמות איקונין אידיאלית, אפרירית, שזיו הנורמה מבהיק בה. אין העולם הריאלי כופה עליו שום דבר חדש ואין הוא מכריחו לקיום שום פעולה חדשה, שלא ידעה בעולמו האידיאלי מקודם. ועולם זה הרי הוא שלו וקניינו; הוא חופשי ליצור בו, לחדש, לשפר ולשכלל. חירות

¹⁵ קאנט זיהה את המוסרי עם האוטונומי, המתבצע מתוך פנימיותו המוסרית של האדם ולא ממניעים חיצוניים לו. משכך, כל צידוק דתי למעשה המוסרי לוקה בחסר.

הרוח וחופש המחשבה שולטים בו שלטון בלי מצרים, וממילא נדמה לו כאילו העולם האידיאלי הוא יצירתו. (איש ההלכה עמ' 61-60)

בפסקאות מופלאות אלה נמצאת תשתית האידיאולוגיה הלמדנית. הלמדן אמנם איננו קובע את החוק, אך הוא קובע את עולם המושגים שבעזרתו החוק מעוצב, עולם מושגים שהוא יצירתו האוטונומית של הלמדן. לכן, לאחר לימודו העיוני הלמדן חווה את החוק כדבר קיומי, הנובע מתוככי אישיותו, ולא כחוק כפוי המטיל עליו מרות חיצונית. הקיום ההלכתי אכן כפוי על האדם, אך המושגים שבהם הוא מובן לנו, והערכים הדתיים שהוא משקף, הם פרי יצירת האדם.

הנה כי כן, הדיאלקטיקה בין ניסיון האדם להצליח במשימתו ולחוקק את ההלכה בכוחות עצמו, לבין הכישלון ההכרחי במשימה זו והכפיפות בפני צו האל, מוצאת את פתרונה בלמדנות הישיבתית. כך, הדיאלקטיקה מתבטאת גם במישור האתי, ומעניקה ללמדנות הישיבתית חשיבות עצומה, יצירתיות וחיות. ומתוך כך נובע שהדיאלקטיקה כרעיון הגותי כללי, שימש ככלי ביד הרב להגן על "כבוד ההלכה ואישיה".

סיכום

במאמר זה ניסיתי לטעון שהדיאלקטיקה במשנת הגר"ד היא תפישה מחשבתית שתופשת הן את פועל האדם בחייו ויצירותיו השונות, הן את כישלונו במימושו כחלק מעבודת ה' שלו. בכך היא מעניקה מקום הן ליצירתיות אנושית ולסובייקטיביות, הן לכפיפות אנושית ולעל-זמניות.

על גבי זה, ניסיתי לטעון שהרעיון הדיאלקטי פותר שלוש בעיות שונות שהרב התמודד איתן, כל אחת ב'כובע' אחר: הדיאלקטיקה מאפשרת לחברה הדתית הפרגמטית לשנות את דרכיה ולעבוד את ה' בדרך שמשלבת הקרבה ומאפשרת קשר עמוק יותר אתו; הדיאלקטיקה מהווה פיתרון למתח הפילוסופי בין הקיומיות למוחלטות בעולם הדתי; והדיאלקטיקה מאפשרת להרים את קרנה של הלמדנות הישיבתית בעולם שבו העיסוק הישיבתי זקוק להצדקה מחודשת.